

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ПРЕВЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ МІСТА

ORGANIZATIONAL MODELING OF THE SYSTEM OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK ON PREVENTION OF ORPHANHOOD IN URBAN TERRITORIAL COMMUNITY

У дослідженні за допомогою методу організаційного моделювання представлено структурно-функціональну модель системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста, визначено й обґрунтовано структурні компоненти системи (цільовий, об'єкт-суб'єктний, змістовий, технологічний, середовищний і ресурсний), для кожного з яких розроблено новий зміст і встановлено взаємозв'язки. Розкриваючи цільовий компонент системи, автор наголошує на важливості створення превентивного соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини в територіальній громаді міста, яке сприятиме ефективному виконанню сім'єю всього комплексу соціальних та соціалізуючих функцій по відношенню до дитини, забезпеченню її гідного життя, виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації, недопущенню ситуації відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності. У дослідженні зазначено, що зміст процесу превенції соціального сирітства з точки зору системно-комплексної організації має чотири рівні: перший – базовий – забезпечення державою гідного соціально-економічного рівня життя і благополуччя всіх громадян шляхом прийняття необхідного законодавства, запровадження державної соціальної політики і моделі (системи) захисту сімей, дітей та молоді; другий – превентивний (рівень соціально-педагогічної превенції), що включає: 1) соціально-педагогічний (превентивний, докризовий) патронат, який передбачає соціально-педагогічну роботу з усіма соціально здоровими і соціально вразливими сім'ями; 2) соціальний (кризовий) патронат – робота з кровною (біологічною) сім'єю та розвиток інституту патронатної сім'ї; третій рівень – профілактичний (рівень соціально-педагогічної профілактики), до якого входить: 1) сімейний патронат (профілактика вторинного сирітства) – соціально-захисна діяльність щодо дітей з аморальних (антисоціальних) сімей, їх вилучення і влаштування у сім'ї тимчасового перебування, підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі, створення інституту прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу; 2) постінтернатний патронат – профілактика реплікативного (повторного сценарію) сирітства, що включає роботу з випускниками-вихованцями інтернатних установ віком до 23 років; четвертий рівень – реорганізаційно-мобілізаційний, що передбачає: 1) реформування державної інтернатної системи шляхом реорганізації державних інтернатних установ у різнопрофільні центри соціально-педагогічної підтримки сімей, дітей та молоді, створення мережі спеціалізованих соціальних центрів допомоги сім'ям різних форм власності; 2) професійну підготовку (перепідготовку, підвищення кваліфікації) фахівців соціальної сфери до здійснення соціальної

(соціально-педагогічної) превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Ключові слова: організаційне моделювання, система соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста, компоненти системи.

Research contains the presentation of structural and functional model of the system of social and pedagogical work on prevention of social orphanhood in urban territorial community with the help of the organizational modeling method. Structural system components (target, subject-object, content and technological, environment, resource) have been distinguished in the article and for each of them new context and links have been also created. Showing the context component, the author reveals the importance of creation of preventive socially supportive environment on family and child in urban territorial community, which will contribute to effective fulfillment of all the complex of social and socializing functions by the family on a child, providing him with decent life, education, development, socializing, self-realization, avoiding the situation of giving up the baby, its neglect and homelessness. Research determines, that the content of the process of prevention of social orphanhood in terms of system and complex organization, has 4 levels: the first – basic – government providing with decent social and economy standard of living and prosperity of all citizens by passing necessary legislation, implementation state social policy and model (system) of protection of families, children and youth; second – preventive (level of social and pedagogical prevention), which includes: 1) social and pedagogical (preventive, pre-crisis) patronage, which provides social and pedagogical work with all socially healthy and socially vulnerable families; 2) social (pre-crisis) patronage, that is, work with biological (birth) family and development of the institute of families of patron educators (family of temporary admission of a child while active work with its biological family)); third level – level of prevention (social and pedagogical work), which includes: 1) family patronage (prevention of secondary orphanhood) – social and protective activity towards children from anti-moral and anti-social families, their removal and placing with families of temporary admission, institutions of social protection of children, deprived of parental care, aimed to their further placing with a foster families, family type children's homes, other family forms of education; 2) post-institutional patronage – prevention of replicating (repeating script) of orphanhood, which includes work with graduates of boarding institutions (aged under 23); fourth level – reorganization and mobilization, which provides: 1) reforming of state boarding system by reorganization of state foster institutions into multi-professional centers, children and youth, creation of a net of specialized social family help centers various forms of ownership;

УДК 37.013.42:352

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-16-2-17>

Кальченко Л.В.,
канд. пед. наук, доцент,
докторант кафедри
соціальної педагогіки
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри спеціальної освіти
і соціальної роботи
Львівського національного університету
імені Івана Франка

2) professional training (retraining, skills development) of specialists of social sphere for realization of social pedagogical prevention of social orphanhood in urban territorial community.

Key words: organizational modeling, system of social and pedagogical work on prevention of social orphanhood in urban territorial community, system components.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Системні явища, що належать до соціальної педагогіки, є вкрай складними. Об'єктами їхнього дослідження виступають «діти» і «соціум», які, у свою чергу, являють собою матеріальні і динамічні системи, що розвиваються. Саме тому в дослідженні таких систем на допомогу приходить системний аналіз, або системний підхід.

Варто наголосити, що реалізація системного підходу передбачає вивчення об'єкта з точки зору його внутрішніх і зовнішніх системних властивостей і зв'язків, а саме виявлення: а) елементів досліджуваного об'єкта; б) компонентів, причетних до досягнення головної мети його функціонування і розвитку; в) зовнішніх і внутрішніх системоутворюючих чинників; г) зв'язків; д) структури об'єкта. Тому обов'язковим результатом використання системного підходу є опис зазначених характеристик досліджуваного феномена [1, с. 52], який можна здійснити шляхом проектування та організаційного моделювання, що і стане нашим подальшим кроком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед українських та зарубіжних науковців, які приділяли увагу системному методу прогнозування, проектування та організаційного моделювання систем різноманітних явищ та процесів сучасної реальності, а саме прогнозуванню й проектуванню педагогічних (виховних) і соціально-педагогічних систем, можна назвати О. Безпалько, В. Докучаєву, В. Загвизинського, Р. Іскандрову, О. Караман, С. Коношенко, О. Остапчук, С. Омельченко, В. Сластьоніна, В. Тесленко та ін.; вивченню організації й функціонування живих соціальних систем та їхніх видів – С. Архангельського, А. Бакурова, О. Богданова, В. Воронцова, С. Зульфугарова, Ф. Капру, Н. Луманна, Дж. Міллера, Г. Ніколіса, Т. Парсонса, І. Пригожина, Л. Сергєєва, Ю. Черняка, інших; моделюванню відкритих і динамічних, складних систем – Л. фон Берталанфі, Р. Габдарєєва, В. Ешбі, В. Панченко, Ю. Сурміна, Д. Хусаїнова, І. Харченко, А. Шатирко та багатьох ін. дослідників.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Як показав аналіз наукових джерел, теорія проектування включає в себе знання з визначення методів діяльності та технологій її організації, способів взаємодії під час прийняття рішень із вирішення соціальних проблем, підходів до документування, аналізу існуючих рішень та з умінь комплексно, доцільно й ефективно використовувати розроблені рішення для розв'язання подібних проблем, побудови нових систем і їхніх частин [2, с. 121].

Проект у соціальній педагогіці – це можливість реального практичного перетворення соціально-педагогічного процесу. Тому у проекті розробляються конкретні впливи на соціально-педагогічний процес, які можуть організувати конкретні люди. Тим самим конкретна адресність проекту – також один із принципів цієї діяльності.

Аналіз специфіки соціального проектування в Україні дозволяє говорити про дві можливі стратегії соціально-педагогічного проектування як різновиду соціального. Перша стратегія пов'язана із традиційним проектуванням за прототипами, коли існують конкретні моделі (зразки, аналогії, тощо) тієї чи іншої діяльності, на які орієнтуються як на якусь точку відліку прийнятих рішень. Друга стратегія соціально-педагогічного проектування пов'язана з тим, що прототипу немає. У кращому випадку існує якийсь ідеал, шлях до якого невідомий, тому можуть виникати помилки і прорахунки, але саме друга стратегія і стане основою для моделювання системи соціально-педагогічної превенції соціального сирітства в даному дослідженні, а подальша її експериментальна апробація, в умовах територіальної громади міста, допоможе відшукати ефективний алгоритм, дієвий механізм досягнення мети превенції соціального сирітства.

Мета даної статті полягає в моделюванні системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста, що передбачає визначення й обґрунтування структурних компонентів системи, розкриття їхнього змісту та системних зв'язків.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи мету дослідження, важливо зазначити, що у сучасних педагогічних та соціально-педагогічних дослідженнях моделювання розглядається в тісному взаємозв'язку з методами прогнозування й проектування і виступає їхнім невід'ємним процедурним етапом (етапом прогностичного моделювання) (В. Докучаєва [3, с. 17], В. Загвизинський [4] та ін.).

Моделювання – це наукова теорія побудови і реалізації моделей, за допомогою яких досліджуються явища і процеси у природі і суспільному житті. Досліджуючи будь-яке явище (процес, об'єкт), ми подумки створюємо у свідомості їх моделі [5, с. 224]. Організаційні моделі – це допоміжний науково-аналітичний засіб пошуку, обґрунтування, вибору раціональних рішень організаційних структур управління процесами, що сприяє підвищенню ефективності та результативності модельованого процесу.

Використовуючи метод організаційного моделювання щодо системи превенції соціального

сирітства в територіальній громаді міста, ми виходимо з теоретичних уявлень про дефініцію «модель». Модель (фр. *modèle*, від лат. *modulus* – «міра, аналог, зразок») – це система, дослідження якої служить засобом для отримання інформації про іншу систему [6, с. 48]; уявлення деякого реального процесу, пристрою або концепції [7]. Модель – це абстрактне уявлення реальності в будь-якій формі (наприклад, у математичній, фізичній, символічній, графічній або дескриптивній), призначене для розкриття певних аспектів цієї реальності, яке дозволяє отримати відповіді на питання, що досліджуються [8, с. 80]. Модель виступає робочим інструментом, що дозволяє побачити внутрішню структуру об'єкта або процесу, систему чинників, що на неї впливають, ресурсного забезпечення розвитку й на основі виявлених тенденцій розвитку, екстраполюючи їх на майбутнє й вносячи зміни й у саму структуру, й в умови її функціонування, подумки прогнозувати й «програвати» можливості й наслідки різних видів нововведень. Іншими словами, модель забезпечує прогноз і робить його повним і обґрунтованим. У цьому знаходить своє відбиття прагматична функція моделювання [9].

Ураховуючи те, що предметом нашого експериментального дослідження на даному етапі – етапі прогнозування, є моделювання системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста, це вимагає від нас: перетворення досліджуваної системи або її розбудови за допомогою інноваційної діяльності, яка пов'язана з введенням нових елементів системи або наданням вже існуючим елементам інноваційної сутності; вдосконалення існуючих зв'язків між ними за вертикальним та горизонтальним принципами; використання механізму «згортання складного» для оперування основними структурними компонентами на конкретному ієрархічному рівні тощо [3; 9].

Моделюючи превентивну діяльність щодо соціального сирітства у громаді міста, ми повинні враховувати, що «діяльність, як об'єкт моделювання, специфічна вже тим, що вона може бути представлена і як структура, і як процес» [10]. А тому в контексті моделювання системи превентивної діяльності далі ми будемо говорити про *структурно-функціональну модель системи превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста*.

Необхідно зазначити, що системний підхід дозволяє розглядати явище з усіх сторін, а організаційне моделювання допомагає зробити цей процес більш послідовним. Виділяють три площини розгляду системи: структурну, функціональну та площину динаміки [11, с. 190; 12, с. 165; 13].

Для того щоб розглянути структурну площину системи, необхідно: виділити основні елементи (компоненти) системи; описати їхні властивості;

визначити зв'язки між цими елементами (компонентами); з'ясувати, до якої більш широкої системи належить та система, яку розглядаємо ми і які більш дрібні системи входять до її складу. Розглядаючи функціональну площину системи, необхідно: визначити функції елементів системи; визначити функції досліджуваної системи в системі більш вищого порядку; виявити закономірності функціонування системи. А для того щоб дослідити систему у площині динаміки, необхідно: визначити детермінанти системи – чинники, що впливають на структуру системи, її зміни; розглянути зміни системи у часі (виникнення, автономізація, еволюціонування, створення собі подібних, зникнення, виникнення нової системи); розглянути взаємодію системи з оточуючим світом [11, с. 190].

Розкриваючи структурну площину системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста, ми виходимо з того, що структура соціальної системи – це спосіб взаємозв'язку взаємодіючих у ній підсистем, компонентів та елементів, що забезпечує цілісність системи. Моделюючи систему соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста та розкриваючи її системні властивості, серед *основних структурних компонентів (елементів) досліджуваної системи* ми виділяємо цільовий, об'єкт-суб'єктний, змістовий, технологічний, середовищний і ресурсний компоненти, кожному з яких надамо коротку загальну характеристику.

Характеризуючи **цільовий компонент** системи, потрібно зазначити, що мета є основним інтегратором елементів у живій природі на високому рівні розвитку і одним із провідних системоутворюючих чинників у соціальних системах [1, с. 51]. Мета являє собою «усвідомлене передбачення бажаного результату діяльності, яке зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення» [14, с. 371]. Фактично мета означає стан у майбутньому, який можливо змінити відносно теперішнього та варто, бажано або необхідно досягнути [15, с. 461]. Своєї конкретності мета набуває в завданнях, оскільки в них визначаються практичні дії, які треба здійснити фахівцям соціальної сфери, членам громади, органам місцевого самоврядування тощо, щоб вирішити проблему [16, с. 208]. Отже, *цільовий компонент досліджуваної системи включає мету, завдання та результат* соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста.

Формулюючи *мету* соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в міській громаді, ми акцентуємо увагу на створенні превентивного соціально-підтримуючого середовища сім'ї та дитини в територіальній громаді міста, яке сприятиме ефективному виконанню сім'єю всього комплексу соціальних та соціалізуючих функцій

по відношенню до дитини щодо забезпечення її гідного життя, виховання, розвитку, соціалізації і самореалізації, недопущення ситуації відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності.

Завданнями соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста є: 1) організація міжвідомчої взаємодії суб'єктів громади міста в рамках превентивної стратегії і тактики, спрямованої на: просвіту і підготовку молоді до усвідомленого батьківства; активну підтримку молодих сімей і батьків та формування в них відповідального батьківства; раннє виявлення сімейного неблагополуччя, укріплення сім'ї, допомогу в розвитку та вихованні дітей; організацію сімейного дозвілля; 2) створення освітніх (просвітницьких), культурно-виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, соціально-правових, соціально-побутових, інших умов, спрямованих на активізацію взаємодії суб'єктів громади міста і сімей, дітей, молоді з метою випередження розвитку ситуації сімейного неблагополуччя, запобігання причинам, провокуючим виникнення явища соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності через залучення ресурсів суб'єктів громади, сім'ї та особистості на засадах соціального партнерства.

Результатом є локалізація причин виникнення явища соціального сирітства соціально-педагогічними засобами і зменшення чисельності сімей, дітей та молоді групи ризику по соціальному сирітству.

Деталізуючи **об'єкт-суб'єктний компонент** системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в умовах територіальній громаді міста, що включає основних учасників превенції соціального сирітства, можемо зазначити, що *об'єктами соціально-педагогічної превенції* виступають:

– *по-перше*, підлітки, молодь, яка не перебуває у шлюбі; всі сім'ї з дітьми: соціально здорові, соціально вразливі (проблемні) сім'ї; сім'ї груп ризику із соціального сирітства з моменту вагітності й народження дитини – сім'ї і діти у СЖО (кризові), асоціальні сім'ї; сім'ї «маленьких мам»; неповні сім'ї (одинокі матері, батьки); *об'єктами соціально-педагогічної профілактики* соціального сирітства – соціально небезпечні (аморальні, антисоціальні) сім'ї з дітьми; діти, які залишилися без піклування батьків та прийомні сім'ї, ДБСТ, в яких виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; сім'ї опікунів, піклувальників, усиновителів, патронатних вихователів; колишні вихованці інтернатних закладів та прийомних сімей віком до 23 років. Важливо зазначити, що визначені нами об'єкти соціально-педагогічної превенції і профілактики соціального сирітства поступово, в ході системної роботи, повинні перетворитися у суб'єкти, спроможні проявляти активність щодо допомоги і самопомоги в ситуації ризику соціального сирітства;

– *по-друге*, причини виникнення ризику соціального сирітства, які ми розглядаємо як сукупність різного роду протиріч, що можуть провокувати появу або породжують складні життєві обставини сімей із дітьми, характер яких від соціально-економічного, побутового, соціокультурного до медико-правового, психолого-педагогічного спрямування.

Основним структурним елементом системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста є її *суб'єкти*.

Суб'єкт (лат. subjectum те, що лежить внизу, перебуває в основі), з точки зору філософії, – «це носій діяльності, що пізнає світ навколо себе та впливає на нього; це особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство загалом, що здійснюють властиву їм активну діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне й духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності; ...суб'єкт вступає у взаємодію з об'єктом, намагаючись його пізнати, і перетворює його, створюючи корпус знань про об'єкт» [14, с. 613]. Необхідно зазначити, що суттєвою ознакою процесу превенції соціального сирітства є *полісуб'єктність*, тобто включення у взаємодію щодо попередження даного явища різноманітних соціальних інститутів (державних закладів і громадських об'єднань), окремих фахівців соціальної сфери (соціальних педагогів, соціальних працівників, психологів, тощо), які утворюють суб'єкт системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста.

Розглядаючи територіальну громаду міста як середовище превенції соціального сирітства, основними *суб'єктами превенції у громаді* можуть виступати:

1) державні і комунальні, а також приватні заклади дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти;

2) органи і заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді (комісії з питань захисту прав дитини, служби у справах дітей), соціальні центри різних форм власності, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; центри соціально-психологічної реабілітації дітей (притулки для дітей); соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; центри «Укріплення сім'ї»; кризові, консультаційні центри;

3) центри розвитку громад; ресурсні центри тощо;

4) заклади культури, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини та задоволення інтелектуальних, духовних, культурних потреб громадян, організацію її змістового дозвілля (будинки культури, дитячо-юнацької творчості, палаци мис-

театр, театри, музеї, кінотеатри, виставкові центри, центри дозвілля, клуби відпочинку тощо);

5) медичні установи і заклади, а саме: жіночі консультації та пологові будинки і школи відповідального батьківства при них; клініки дружні до молоді при міських поліклініках і сімейні лікарні;

6) органи Національної поліції превенції, підрозділи ювенальної превенції (підрозділи Національної поліції України у справах дітей);

7) об'єднання громадян, недержавні некомерційні громадські організації світського і релігійного характеру, сусідські об'єднання, клуби активних батьків, волонтерів та ін., які пріоритетною метою своєї діяльності декларують соціальну підтримку та допомогу дітям, молоді та сім'ям;

8) міські органи місцевого самоврядування та виконавчої влади: рада міста, району в місті; виконавчі органи ради (виконавчими органами... міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи [17]), а саме: (служби у справах дітей; управління (відділи) освіти; управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту, охорони здоров'я, культури, соціального захисту.

Названі вище суб'єкти превенції соціального сирітства мають рівневу структуру і в залежності від відомчої підпорядкованості можуть бути віднесені до трьох рівнів: 1) *державного* (державні інститути, міністерства і відомства та підпорядковані ним державні заклади, установи, міжвідомчі комісії тощо); 2) *регіонального* (територіальні органи та їхні структурні підрозділи на рівні областей, м. Києва та Севастополя); 3) *місцевого* (органи місцевого самоврядування, сільські, міські, селищні, районні адміністрації, виконавчі органи влади та їх служби, комунальні заклади різних форм власності, серед яких: освітні, виховні, психологічні, медичні, спортивні, мистецькі, соціально-захисні, інформаційні, виробничі; громадські, релігійні заклади, установи й організації; окремі громадяни, волонтери тощо).

Конкретизуючи означені рівні щодо виконуваних суб'єктами функцій на кожному з них, можна визначити *чотири рівні суб'єктів превенції соціального сирітства*: соціетарний, відомчий, соціально-педагогічний та персональний.

Соціетарний рівень включає соціальні інститути (економічні, державні (політичні, правові, опіки і піклування, уповноваженого з прав дитини (людини)), інститут шлюбу і сім'ї, освіти і культури, охорони здоров'я, релігії), державні органи виконавчої влади: міністерства, відомства, підпорядковані їм служби, агентства тощо, які в межах базового рівня превенції – державної соціальної політики захисту сімей, дітей та молоді, гарантують наявність і реалізацію відповідних законодавчих, нормативно-правових актів нашої країни і міжнародного співтовариства та ініціатив превентивного характеру у суспільстві.

Суб'єктами *відомчого рівня* є регіональні (обласні) й місцеві (муниципальні, комунальні) відомства та підпорядковані ним заклади, установи, які ми зазначали на регіональному і місцевому рівні відомчого підпорядкування суб'єктів, що розробляють і впроваджують механізми державної соціальної політики захисту сімей, дітей та молоді на рівні територіальної громади міста, а також формують комплекс соціальних програм превентивного спрямування із урахуванням специфіки потреб територіальної спільноти щодо розв'язання проблеми соціального сирітства і втілюють їх у життя громади за допомогою соціальних проектів, різноманітних заходів соціокультурної інтервенції, інформаційно-просвітницьких і благодійних акцій, соціальних ініціатив тощо.

На *соціально-педагогічному рівні суб'єктами превенції соціального сирітства виступають* конкретні заклади, установи: *освітні* – державні і приватні заклади дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти; *соціальної підтримки і допомоги*, серед яких: органи і заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді (комісії з питань захисту прав дитини, служби у справах дітей), соціальні центри різних форм власності, серед яких: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри соціально-психологічної допомоги; соціальні центри матері та дитини; центри соціально-психологічної реабілітації дітей (притулки для дітей); соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; центри «Укріплення сім'ї»; кризові, консультаційні центри тощо), що ведуть соціально-педагогічну роботу із превенції соціального сирітства з дітьми та їх сім'ями, молоддю у мікрорайонах міста.

На *персональному рівні суб'єктами превенції соціального сирітства* є сім'ї, самі діти і молоді, їх референтні групи, тощо, які виступають і як суб'єкти, і як об'єкти соціально-педагогічної превенції соціального сирітства. На даному рівні здійснюється: взаємодія дітей (молоді) один із одним, із метою надання необхідної допомоги дітям (молодим людям), які її потребують, опинившись у СЖО або на межі ризику її виникнення; взаємодія батьків із дитиною, з метою налагодження духовно-емоційного контакту, який є запорукою запобігання та розв'язання різноманітних проблем дитини або тих, що можуть виникати між батьками і дитиною і провокувати ризик соціального сирітства; самовиховання – виховний вплив дитини, окремого члена сім'ї на саму (самого) себе в різних обставинах, коли вони виступають і як суб'єкт, і як об'єкт виховного впливу у процесі протистояння ризикам соціального сирітства.

Розкриваючи *змістовий компонент* системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста, варто наголосити, що *процес превенції соціального*

сирітства, з точки зору системно-комплексної організації, являє собою систему заходів, спрямованих на запобігання ризикам виникнення складної життєвої ситуації сім'ї, особистості, раннє виявлення її причин та локалізацію явища соціального сирітства, що має чотири рівні:

1) перший – базовий – забезпечення державою гідного соціально-економічного рівня життя і благополуччя всіх громадян шляхом прийняття необхідного законодавства, запровадження державної соціальної політики і моделі (системи) захисту сімей, дітей та молоді;

2) другий – превентивний (рівень соціально-педагогічної превенції), що включає: 1) соціально-педагогічний (превентивний, докризовий) патронат, який передбачає соціально-педагогічну роботу з усіма соціально здоровими і соціально вразливими сім'ями, надання їм освітніх (просвітницьких), соціально-виховних, рекреаційних, соціально-правових послуг та психолого-педагогічної допомоги й підтримки; 2) соціальний (кризовий) патронат, тобто роботу з кровною (біологічною) сім'єю (на ранніх стадіях неблагополуччя у «виявительному» (вчасно виявлені), а не лише «заявительному» (самі звернулися) режимі та розвиток інституту патронатної сім'ї (сім'ї тимчасового перебування дитини, під час активної роботи з її біологічною сім'єю));

3) третій рівень – профілактичний (рівень соціально-педагогічної профілактики), до якого входить: 1) сімейний патронат (профілактика вторинного сирітства) – соціально-захисна діяльність щодо дітей з аморальних (антисоціальних) сімей, їх вилучення і влаштування в сім'ї тимчасового перебування, заклади соціального захисту дітей (притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації, центри соціальної підтримки дітей та сімей тощо), надання статусу «дитини, позбавленої батьківського піклування», включення до єдиного реєстру банку даних про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх подальшого влаштування у прийомні сім'ї, ДБСТ, інші сімейні форми виховання та деінституціалізація державної інтернатної системи (підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі, створення інституту прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу; а також – робота із сім'ями, які взяли на виховання дітей з дитячих будинків, інтернатних закладів (їхній психолого-педагогічний і соціальний супровід щодо виключення випадків повернення дитини); 2) постінтернатний патронат – профілактика реплікативного (повторного сценарію) сирітства, що включає роботу з випускниками-вихованцями інтернатних установ (віком до 23 років), з метою попередження влаштування вже їх власних дітей у державну інтернатну систему;

4) четвертий рівень – реорганізаційно-мобілізаційний, що передбачає: 1) реформування державної інтернатної системи шляхом реорганізації державних інтернатних установ у різнопрофільні центри соціально-педагогічної підтримки сімей, дітей та молоді, створення мережі спеціалізованих соціальних центрів допомоги сім'ям різних форм власності як спеціального інституційного ресурсу із запобігання виникненню ризиків соціального сирітства; 2) професійну підготовку (перепідготовку, підвищення кваліфікації) фахівців соціальної сфери до здійснення соціальної (соціально-педагогічної) превенції і профілактики соціального сирітства в умовах територіальної громади міста. Схематичне зображення структурно-функціональної моделі системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста відображено на рис. 1.

Розкриваючи **технологічний компонент** досліджуваної системи, варто зазначити, що він включає практичний інструментарій і визначає технології (алгоритм, етапи, процедури), форми, методи здійснення соціальної (соціально-педагогічної) превенції щодо соціального сирітства на рівні громади міста, які спрямовані на упередження досліджуваного асоціального явища.

Технологія соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства у територіальній громаді – це цілеспрямована комплексна соціально-педагогічна діяльність, розділена на послідовні етапи, з підібраними формами й методами на кожному етапі та обов'язково вимірjuвальним результатом.

Слід звернути увагу, що різні види патронату (соціально-педагогічний (превентивний, докризовий), соціальний (кризовий), сімейний, постінтернатний), зазначені вище у змістовому компоненті, по суті, є спеціальними технологіями соціальної (соціально-педагогічної) роботи, що застосовуються до різних типів сімей та дітей, які перебувають на різних щаблях соціального благополуччя або деградації, які утворюють технологічний компонент системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста та включають конкретні фахові дії, етапи, процедури, форми та методи роботи.

Маємо зазначити, що патронат є однією з форм заступництва, покровительства. Термін «патронат» походить від поняття «патрон» (лат. *patronus*), що означає «захисник, покровитель» [18, с. 377]. Завдання патронату – не тільки заступництво як таке, тобто протегування, захист, а передусім підтримування та сприяння нормальному природному розвитку дитини, що є характерним під час виховання дитини в повноцінній сім'ї, сімейних формах виховання. Патронат у системі попередження соціального сирітства, на думку І. Осипової, яку ми цілком розділяємо,

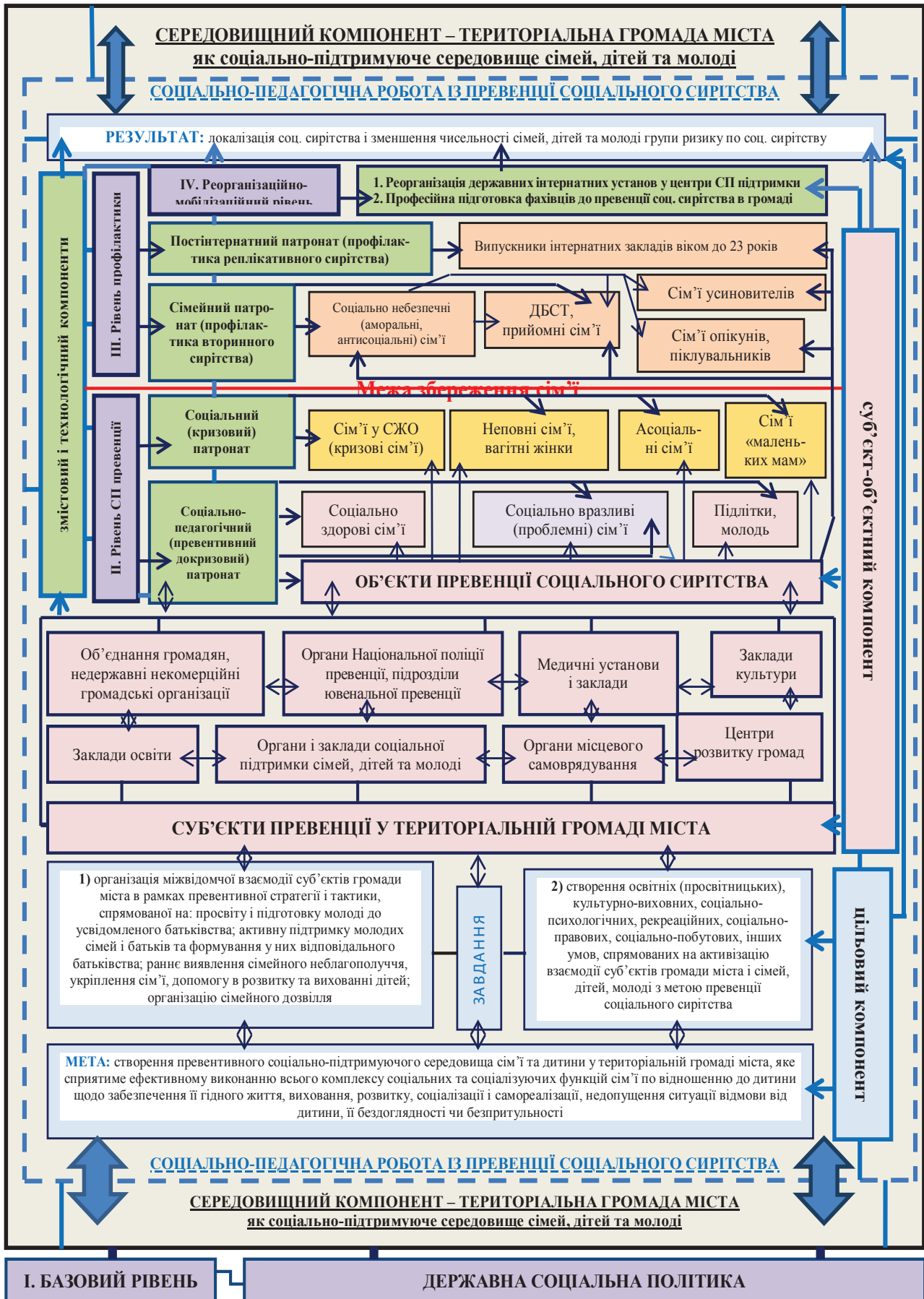

Рис. 1. Структурно-функціональна модель системно-комплексної організації превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста

варто розглядати як «міжвідомчу систему соціального супроводу сім'ї та дітей з метою запобігання соціальному сирітству, дитячій бездоглядності та безпритульності, що заснована на ранньому виявленні сімейних проблем, реабілітації кровної біологічної сім'ї та забезпеченні прав дитини на виховання в умовах сім'ї» [19, с. 23].

Розкриваючи сутність патронату як технологічного інструменту системно-комплексної організації превенції соціального сирітства, через процес супроводу, маємо зазначити, що «соціальний супровід – це вид соціальної роботи, спрямованої на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу» [20]. У свою чергу, «соціально-педагогічний супровід – це технологія надання допомоги, підтримки особі для відновлення її потенціалу, розвитку й саморозвитку особистості та ефективного виконання нею своїх основних функцій [21]. Отже, соціально-педагогічний супровід є механізмом превентивних, випереджаючих дій суб'єктів громади міста щодо явища соціального сирітства і спрямовується на соціально здорові сім'ї, дітей та молодь, щоб не допустити виникнення умов ризику соціального сирітства, а соціальний супровід фактично є інструментом превентивно-профілактичних дій щодо існуючого явища соціального сирітства, і під дію соціального супроводу попадають сім'ї груп ризику, сім'ї, які потрапили у складні життєві обставини тощо.

Слід зазначити, що патронат у цілому – це система довгострокової поетапної роботи з клієнтом, під час проведення якої присутні тимчасові обмеження співвідносяться з індивідуальною динамікою сім'ї. Встановлення термінів на кожному етапі роботи із сім'єю сприяє більш чіткому визначенню завдань її реабілітації, проміжних результатів, формування мотивації до позитивних змін [19, с. 25]. А тривалість такої співпраці залежить від ступеню і глибини вразливості сім'ї. При цьому вразливість ми розглядаємо як «стан незахищеності сім'ї, зумовлений наявністю внутрішніх чи/та зовнішніх факторів ризику або появою нових, які порушують баланс і негативно впливають на стан задоволення потреб дитини, який фактично виступає барометром вразливості сім'ї» [22, с. 56].

Розглядаючи види патронату з точки зору технологічного підходу, як змістових складових частин системно-комплексної організації превенції соціального сирітства, під *соціально-педагогічним (превентивним, докризовим) патронатом* ми розуміємо *технологію соціально-педагогічної роботи* з усіма соціально здоровими і соціально вразливими сім'ями, що має на меті створення умов, які скорочують можливості виникнення ситуацій із ризиком соціального сирітства, спря-

мованих на підвищення рівня соціалізації дітей та молоді й забезпечення умов для ефективного виконання сім'єю своїх соціальних і соціалізуючих функцій, раннє виявлення сімейних проблем і укріплення сімей, а також запобігання появі асоціальних, дисфункційних сімей, *та включає послідовні етапи* (моніторингово-діагностичний, інформаційно-просвітницький (освітній), консультативно-захисний) *і специфічні форми й методи роботи соціального педагога на кожному етапі та вимірювальний результат* – відсутність та зменшення випадків ризику соціального сирітства, відмови від дитини, її бездоглядності чи безпритульності.

Соціальний (кризовий) патронат – це технологія соціальної роботи із кровною (біологічною) сім'єю на ранніх стадіях неблагополуччя у «виявительному» (вчасно виявлені), а не лише «заявительному» (самі звернулися) режимі, метою якої є реабілітація кровної сім'ї, її збереження задля подальшого ефективного виконання нею основних функцій щодо виховання і розвитку дітей, на підставі укладання соціального договору з сім'єю про надання необхідних послуг (соціально-економічних, інформаційних, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, правових) та найоптимальнішої допомоги і підтримки, а також розвиток інституту патронатної сім'ї – сім'ї патронатних вихователів (сім'ї тимчасового перебування дитини, під час активної роботи з її біологічною сім'єю). «Патронат над дитиною – це комплексна послуга, яка передбачає тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя в період подолання дитиною, її батьками складних життєвих обставин» [23], а також у разі неможливості повернення дитини до біологічної сім'ї, в період прийняття рішення щодо подальшої долі дитини (усиновлення, влаштування до прийомної сім'ї, ДБСТ, під опіку тощо).

На даному етапі соціального (кризового) патронату основними сім'ями, так званими клієнтами, є сім'ї, що перебувають у складних життєвих обставинах (кризові), асоціальні сім'ї, неповні сім'ї, вагітні жінки, сім'ї «маленьких мам», які виступають безпосередніми отримувачами послуг і складають групу ризику щодо соціального сирітства.

Розкриваючи сутність *технології сімейного патронату* як складової частини рівня соціально-педагогічної профілактики соціального сирітства в територіальній громаді міста, ми розглядаємо її як комплекс послідовних дій суб'єктів превенції, спрямованих на соціальний захист дитини, її права на виховання в сім'ї, сімейні форми виховання (усиновлення, опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) і профілактику вторинного сирітства. Вторинне сирітство – це явище «відмови від раніше усиновлених, взятих на виховання або під опіку/піклування дітей, наслідком якої є моральна або психічна деградація дитини» [24, с. 138].

Вторинне соціальне сирітство формується двома шляхами: 1) відмовою прийомних батьків від дітей через виявлення в них фізичних чи психічних відхилень, відсутніх або прихованих у момент усиновлення; 2) вилученням дитини із прийомної родини, яка нездатна виконувати належні функції з виховання усиновленої дитини [25, с. 282].

Серед основних категорій сімей, які є об'єктами даного профілактичного рівня і підпадають під сімейний патронат, ми визначаємо: групу соціально небезпечних сімей, що включає аморальні, антисоціальні сім'ї; сім'ї усиновителів, опікунів, піклувальників; прийомні сім'ї, які взяли на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дитячі будинки сімейного типу.

Під *технологією постінтернатного патронату* ми розуміємо комплекс послідовних дій та заходів суб'єктів соціальної (соціально-педагогічної) роботи із превенції соціального сирітства, спрямованих на соціальну адаптацію і запобігання відтворенню соціального (реплікативного) сирітства серед колишніх вихованців інтернатних установ, ДБСТ та прийомних сімей віком до 23 років. Реплікативне сирітство – це «відтворення соціального сирітства наступними поколіннями, відображення високої здатності негативних субкультур до самоповторення, тобто відтворення сімейної неуспішності» [26, с. 13]. Воно тісно пов'язане, з нашої точки зору, з великою вірогідністю продукування випускниками інтернатних установ у своєму самостійному дорослому житті, по відношенню вже до власних дітей, помилок сімейного виховання та перетворення їх на соціальних сиріт і тому, в межах превентивних дій та локалізації явища соціального сирітства, постінтернатний патронат є важливою технологією соціальної (соціально-педагогічної) роботи із превенції у громаді.

Крім зазначених вище різних видів патронату, технологічний компонент системи соціальної (соціально-педагогічної) роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста включає й різні форми і методи соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, громадою, які варто використовувати у превентивно-профілактичній практиці.

Форми соціальної (соціально-педагогічної) роботи – це способи організації взаємодії соціального працівника (фахівця із соціальної роботи), соціального педагога з отримувачами соціальних послуг, спрямовані на створення умов для їх позитивної активності, вирішення відповідних завдань надання допомоги та підтримки [22, с. 77]. У межах практики соціальної (соціально-педагогічної) роботи із превенції соціального сирітства використовують багато різноманітних форм, що можна класифікувати: 1) *за кількісним складом учасників*: індивідуальні (робота з окремою людиною через візити у сім'ю, зустрічі, співбесіди, індивідуальні та он-лайн консультації, телефонні розмови); групові

(робота з малою групою, сім'єю шляхом бесід, дискусій, диспутів, тренінгів, workshops (воркшопів), групи взаємодопомоги, конкурси); масові (робота з великою кількістю людей – громадою через акції, святкові дні – міста, мікрорайону, тематичні дні, «соціальні толоки» в громаді, спортивні свята, тижні сім'ї, фестивалі, конференції, громадські квести тощо); 2) *за домінуючим засобом впливу*: вербальні (лекції, бесіди, диспути); практичні (аукціони, тренінги, workshops (воркшопи), ярмарки послуг тощо); наочні (газети, плакати, соціальна реклама, показ відеофільмів тощо); цифрові (електронні – переведення певної інформації з аналогового у цифровий формат для її легшого подальшого використання на сучасних електронних девайсах, що подають ігрові, навчальні, інформаційно-просвітницькі, моделюючі, облікові, організаційно-захисні «он-лайн» заходи); 3) *за змістово-функціональним призначенням*: діагностичні, захисні, інформаційні, превентивно-профілактичні, навчальні, розважальні, дозвіллеві форми, форми активізації і розвитку громади тощо. Отже, форма – це, по-перше, організаційна система діяльності суб'єктів соціально-педагогічної роботи на рівні громади; по-друге, система взаємодій між суб'єктами та між суб'єктами і об'єктами соціально-педагогічної роботи, які найбільш доцільні для досягнення мети превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста.

Якщо розкривати сутність поняття «методи» у контексті дослідження, то «методи соціальної роботи – це сукупність прийомів і способів, що використовуються для стимулювання й розвитку потенційних можливостей особистості, конструктивної діяльності, спрямованої на зміну несприятливої життєвої ситуації чи розв'язання проблем отримувача соціальних послуг і досягнення різноманітних професійних цілей соціального працівника (фахівця із соціальної роботи)» [22, с. 78]. Перелік методів надзвичайно різноманітний і їх вибір залежить від багатьох чинників: складності вирішуваної проблеми, особливостей суб'єктів соціально-педагогічного процесу, їх особистісних і професійних якостей, психофізіологічних особливостей отримувачів соціальних послуг, характеру взаємовідносин між соціальним педагогом, соціальним працівником і клієнтом, умов, в яких здійснюється допомога й підтримка тощо.

Проведений аналіз соціально-педагогічної теорії і практики соціальної (соціально-педагогічної) роботи показує, що в рамках превентивної діяльності соціального педагога і соціального працівника у громаді варто використовувати різноманітні методи, що носять мультидисциплінарний/міждисциплінарний характер, які з'явилися та набули розвитку в межах різних наук про людину, зокрема – педагогіки, психології, соціології, власне соціальної педагогіки та соціальної роботи. Ураховуючи все

це, методи соціально-педагогічної роботи можна розділити на [16; 22; 27; 28; 30; 31; 32; 33; 34; 35]:

1. *Педагогічні методи*, що здебільшого є різновидами виховних методів і спрямовані на виховання, перевиховання, корекцію, реабілітацію, навчання соціального досвіду. Це методи формування свідомості (переконування, навіювання, приклади, диспути, тощо); методи організації діяльності (вправляння, тренування, доручення, творчої гри); методи стимулювання діяльності (заохочення, покарання, схвалення, «вибух», позитивне та негативне підкріплення, змагання); методи самовиховання (самоаналіз, самонаказ, самоконтроль, самонавіювання).

2. *Психологічні методи*, які застосовують з метою діагностування особливостей індивіда (окремого члена сім'ї), соціальної групи (в нашому випадку – сім'ї). Це методи психодіагностики (тести інтелекту та здібностей, малюнкові та проєктивні тести, особистісні опитувальники, соціометрія, тощо); а також методи, які забезпечують зняття психологічного навантаження і пошук ресурсів, мотивацію на розв'язання клієнтом власних проблем: психотерапевтичні методи (психодрама, соціодрама, ігрова терапія, психосоціальна терапія, сімейна психотерапія, поведінкова терапія, тощо); короткотермінова терапія спрямована на вирішення, що орієнтована на сильні сторони клієнта у розв'язанні його проблем, пошук ресурсів (методика «розмова вільна від проблем», метод шкалювання; техніка «питання про мету», «питання про диво», тощо); психокорекційні методи (психогімнастика, арт-терапія, казкотерапія); психологічне консультування; аутотренінг, симуляційні ігри (ділові та рольові ігри).

3. *Соціологічні методи*, які використовують для збору інформації щодо окремих суспільних проблем і визначення ставлення людей до них. Переважно це спостереження, методи опитування (інтерв'ю, анкетування, фокус-група), методи аналізу документів (традиційний аналіз, контент-аналіз), біографічний метод, експертна оцінка.

4. *Соціально-педагогічні методи* – це методи діяльності соціального педагога щодо організації соціального виховання, які спрямовані на розв'язання проблем клієнта, активізацію його внутрішнього потенціалу і підтримку. Вони включають:

1) *аналіз соціуму* (або соціальну паспортизацію), що передбачає збір статистичних даних, за допомогою яких можна охарактеризувати життєву ситуацію групи людей чи окремої особистості в певному соціумі [35, с. 91];

2) *метод вуличної роботи*, суть якого полягає в наданні соціальними службами послуг своїм клієнтам на вулиці. У вуличній роботі виділяють два напрями [28; 36]:

– *«аутріч-робота»*, яка спрямована на залучення представників цільової групи з вулиці до соці-

ального закладу, де їм нададуть соціальні послуги і допомогу. Цей різновид роботи найчастіше застосовують щодо безпритульних і бездомних дітей;

– *«детач-робота»*, яка покликана надавати соціальну підтримку безпосередньо і тільки на вулиці, в середовищі життєдіяльності певної соціальної групи. Вона доцільна для соціальної роботи з такими цільовими групами, які достатньо адаптовані до проживання на вулиці, для яких таке середовище є більш-менш прийнятним;

3) *метод «рівний-рівному»*: 1) спосіб надання та поширення достовірної інформації шляхом довірчого спілкування ровесників в межах організованої (акції, тренінги) та неформальної роботи (спонтанне спілкування), яку проводять спеціально підготовлені підлітки та молоді люди; 2) спосіб «навчання рівних рівними», тобто йдеться про надання інформації в середовищі людей «рівних» між собою за різноманітними ознаками (цінності, проблеми, професія, соціальний рівень, хобі, інтереси, вік, тощо).

4) *методи роботи в громаді*, що засновані на взаємодії соціального педагога з представниками різних суспільних груп та організації соціально-педагогічної роботи на місцевому територіальному рівні, у мікрорайоні. Вони включають: методи оцінки потреб громади (метод визначення пріоритетності проблем «Матриця»), методи і технології активізації і розвитку громади (метод картування громади, метод клубної роботи) тощо.

5) *спеціальні методи* в соціально-педагогічній діяльності, а саме: патронат, супровід, консультування телефоном, реалізація психотерапевтичної функції, медіація, тренінг [34; 37].

5. *Методи власне соціальної роботи*, що включають: метод вирішення проблем (Х. Перлман), психосоціальний метод (Ф. Холліс), метод екологічного підходу, метод психологічного підходу (О. Ранк), кризово-орієнтований метод, раціональний метод (Г. Вегнер), метод терапії (М. Глассер) [22, с. 78]:

1) *метод вирішення проблем* ґрунтується на базовому постулаті психодинамічної концепції, згідно з яким все людське життя є «проблемно-вирішальним процесом», а завдання фахівця – допомогти людині/клієнту розібратися у складних обставинах;

2) *психосоціальний метод* полягає у з'ясуванні причин девіантної чи дезадаптивної поведінки людини, створенні «історії хвороби клієнта». Метод передбачає комплексну діагностику «особистості в ситуації», у випадку зацікавленої участі самого отримувача соціальних послуг;

3) *метод екологічного підходу* пропонує покращання взаємодії людини і навколишнього середовища на основі позитивного взаємообміну;

4) *метод психологічного підходу* передбачає, що соціальний працівник під час надання допомоги має виявляти значно менший, ніж психоаналітики, інтерес до «дитячих» переживань отримувача соціальних послуг;

5) *кризово-орієнтований метод* – це комбінований метод, що використовує елементи психотерапії, практичної психології і раціональних дискусій у соціальній роботі;

6) *раціональний метод* – альтернатива психоаналітичним моделям індивідуальної роботи, мета якого – зміна свідомості отримувача послуг під час пошуку допомоги в розумінні своєї проблемної ситуації;

7) *метод терапії* передбачає, що людині потрібно відчувати свою цінність, любов і повагу до себе, зрозуміти власну поведінку і прийняти відповідальність за неї.

Варто зазначити, що жоден із методів соціальної роботи не є універсальним. Тому кінцевий результат діяльності соціального педагога, фахівця із соціальної роботи безпосередньо залежить від вдало розробленої технології/методики вирішення наявної проблеми та вміння використовувати той чи інший метод роботи.

Таким чином, *методи соціально-педагогічної превенції щодо соціального сирітства у громаді* ми розглядаємо як сукупність прийомів і способів соціально-педагогічної роботи у територіальній громаді, які використовуються для стимулювання і розвитку потенційних можливостей сім'ї, окремої особистості, громади та конструктивної діяльності суб'єктів громади щодо запобігання причинам виникнення ризику соціального сирітства, популяризації сімейних цінностей, усвідомленого та відповідального батьківства, зміни несприятливої життєвої ситуації та розв'язання проблем сімей, дітей та молоді.

Розкриваючи нові компоненти системи та компоненти, що набули інноваційного змісту в досліджуваній моделі системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста, ми можемо виділити **середовищний компонент**, який, із нашої точки зору, заслуговує на увагу під час розкриття змісту соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста. Варто відмітити, що згідно з «Концепцією превентивного виховання дітей і молоді в системі освіти України» серед підходів та принципів превентивного виховання виділяють середовищний підхід. Розробники даної концепції В. Оржеховська та С. Кириленко зазначають, що введення середовищного підходу до виховного процесу забезпечує створення простору, у якому цілеспрямована превентивна діяльність надає можливість розвитку особистості учня і сприяє ефективному соціальному становленню особистості і входженню її у соціум [38]. Розвиваючи дану тезу в контексті даного дослідження, ми вважаємо, що територіальна громада міста, у вигляді сукупності державних і громадських інститутів соціального захисту, соціально-педагогічної підтримки і допомоги, соціального виховання тощо, діяльність яких ціле-

спрямовано орієнтована на недопущення явища соціального сирітства, виступає як середовище превенції і може бути одним із ефективних чинників впливу на сім'ю, дітей та молодь щодо запобігання ризику виникнення соціального сирітства, дитячої бездоглядності і безпритульності.

Змістовна характеристика середовищного компоненту системи вимагає від нас перш за все розуміння сутності поняття «середовище» та розгляду з позицій середовищного, суб'єктно-середовищного підходів *територіальної громади міста в якості соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей та молоді*, що утворюється в процесі соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в межах територіальної громади шляхом взаємодії суб'єктів громади міста та реалізації ними комплексу цільових програм, проектів, заходів, спрямованих на: налагодження партнерства із сім'єю, утвердження сімейних цінностей та пріоритетності сімейного виховання; формування засад усвідомленого та відповідального батьківства; соціально-педагогічну підтримку сімей з дітьми та молоді, їх соціальний захист тощо.

Маємо зазначити, що оскільки середовище є ключовим поняттям досліджуваного компоненту системи, то почнемо з вивчення його трактувань у науковій теорії.

У сфері гуманітарного знання існує, як мінімум, дві концепції розуміння сутності середовища – «молекулярна» й «факторна», кожна з яких налічує багато різноманітних моделей середовища (М. Хейдмейтс, В. Глазичев, Дж. Гібсон, Р. Баркер, С. Попов, Б. Биков, К. Платонов, Д.Ж. Маркович, Л. Буєва та ін.). Але розглянемо саме ті концептуальні моделі середовища, які, з нашої точки зору, допоможуть нам у розумінні основних характеристик і властивостей територіальної громади міста як соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей та молоді.

У рамках «молекулярної» *концепції середовища* Маті Хейдметса «середовищем є та частина оточуючого світу, з якою суб'єкт взаємодіє чи то прямим, чи опосередкованим способом, у відкритій або латентній формі... Середовище – категорія співвідносна... й існує лише у співвідносинах «суб'єкт – середовище», «система – середовище» тощо» [39, с. 61]. На думку естонського науковця, класифікація середовища може бути зовнішньою та внутрішньою. Внутрішня диференціація середовища повинна виходити із самого середовища, тобто від властивостей та характеру взаємозв'язку його елементів. «Зовнішні» класифікації не відображають дійсну структуру оточуючого світу (географічне, економічне, психологічне середовище). Однією з можливих «внутрішніх» класифікацій середовища є поділ складових частин середовища за якісною приналежністю до класу фізичних об'єктів – це фізичне середовище, духовних явищ

(ідеї, думки) – духовне середовище та соціальних явищ (інші суб'єкти, стосунки між ними) – це соціальне середовище. Ці «середовища» не існують окремо, жодне з них не утворює замкненої системи. А отже, «середовище – це зовнішня по відношенню до суб'єкта реальність, надана індивіду у його суб'єктивному досвіді. Одиницями середовища є «місця діяльності» та «сфери впливу» окремих груп та індивідів» [39, с. 63]. Така думка автора підтверджує нашу думку про те, що територіальна громада міста, як соціально-підтримуюче середовище, акумулює в собі фізичну, духовну й соціальну складові частини середовища, що за своїм змістом орієнтовані на допомогу й підтримку, а окремі індивідуальні та колективні суб'єкти громади можуть чинити необхідний превентивний вплив на індивіда або соціальну групу (сім'ю) з метою запобігання явищу соціального сирітства, вступаючи з ними у взаємодію і стимулюючи їх діяльність, утворюючи таким чином їх суб'єктивний досвід успішного розв'язання цільових потреб і проблем за принципом «допомога задля самопомоги та конструктивна активність задля подальшого успіху» в разі виникнення ситуації ризику по соціальному сирітству.

Відповідно до «молекулярної» концепції середовища Дж. Гібсона [40] середовище проживання складається з місць. ...Різноманітні місця в середовищі проживання можуть надавати різні можливості... для складних взаємодій: ігрових, батьківських, бойових, кооперативних, а також пов'язаних із процесом спілкування, і пропонує багато способів існування. Як зазначав Дж. Гібсон, «зростаючи та ознайомлюючись із середовищем проживання, дитина все повніше осягає реальність» [40, с. 365]. Даний погляд на «середовище як місце можливостей» є важливим для нашого дослідження, адже дозволяє розглядати територіальну громаду міста як середовище можливостей для сімей, дітей та молоді, що утворюють суб'єкти громади задля попередження виникнення причин соціального сирітства, надаючи спектр соціально-педагогічних послуг та створюючи освітні (просвітницькі), виховні, соціально-психологічні, рекреаційні, соціально-правові, соціально-побутові й інші умови, залучаючи до цього процесу, з одного боку, ресурси громадських і державних інституцій, а з іншого – акумулюючи внутрішні ресурси самої сім'ї та особистості щодо використання створених суб'єктами громади можливостей. При цьому ми спираємося на розуміння громади як соціального середовища, що являє собою конкретне поле соціальної діяльності та відносин, де формуються і реалізуються потреби й можливості особи, де кожна людина безпосередньо включається в процес життєдіяльності суспільства, а також спроможна стати суб'єктом власної життєдіяльності.

Необхідно зазначити, що *факторні концепції середовища* розглядають його як умову, сукупність

умов, сукупність компонентів, що виступають стимулами, подразниками, збуджувачами, агентами впливу на людину (С. Попов, Б. Биков, К. Платонов, Д. Маркович, Л. Буєва та ін.).

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу визначення середовища як сукупності компонентів, з якими безпосередньо стикається людина у процесі своєї життєдіяльності [41, с. 109], тобто середовище розглядається як сукупність факторів (чинників). Так, Л. Буєва [42] зазначає, що поняття «середовище» включає і матеріальні, і духовні компоненти, тобто ідейне середовище особистості є об'єктивним чинником її формування. У свою чергу «середовище складається із взаємодії різних чинників, включаючи стан суспільної свідомості, її зміст, форми, засоби та методи впливу на особистість у системі суспільного навчання і виховання, засоби масової комунікації, а також психологію груп, у яких особистість живе, спілкується, працює, навчається, ті норми, правила, системи цінностей, якими регулюється поведінка людей у групі. Має значення і той обсяг інформації, який суспільство надає своїм членам, а головне – її зміст і характер (емпіричний або науковий), особливості духовного обличчя оточуючих людей, їх освітній і культурний рівень, установки, ідеали, інтереси, мотиви поведінки, цінності та світогляд» [42, с. 130]. Відповідно до проблеми дослідження означена вище різноманітність чинників середовища формується в системі взаємозв'язків (горизонтальних – суб'єкт-суб'єктних або вертикальних – суб'єкт-об'єктних) і взаємостосунків (рівноправних – партнерських чи стосунків залежності й підпорядкування) державних і громадських інститутів (які виступають суб'єктами громади), з якими взаємодіють діти, молодь, сім'ї в межах територіальної громади міста і які сприяють відповідно їх соціалізації, розвитку, соціальному вихованню і захисту, допомозі й підтримці, захисту, тобто утворюють своєрідне соціально-підтримуюче середовище територіальної громади міста.

Розкриваючи різноманітні аспекти впливу середовища на особистість, її формування і розвиток, маємо констатувати, що вони є предметом досліджень багатьох теоретиків середовищного підходу, серед яких: М. Бернштейн, В. Бочарова, Б. Вульффов, М. Йорданський, І. Кон, М. Крупеніна, А. Лазурський, П. Лесгафт, Ю. Мануйлов, В. Семенов, В. Слободчиков, К. Ушинський, С. Шацький, В. Шульгин, Н. Щуркова, В. Ясвін та інші науковці.

З точки зору концепції середовищного підходу, середовище – це засіб виховання, технологія опосередкованого управління (через середовище) процесом формування і розвитку дитини, це своєрідний ресурс вирішення запитів і розв'язання проблем сімей, а не просто умова чи фактор.

Суб'єктно-середовищний підхід акцентує увагу саме на взаємодії і взаємовпливі середовища і суб'єкта. Із позицій суб'єктно-середовищного

підходу середовище – це не тільки засіб формування але й засіб розвитку, завдяки якому розширюється суб'єктивний досвід особистості. ...При цьому середовище може впливати на суб'єкт тільки в процесі взаємодії з ним. Суб'єктно-середовищний підхід визначає середовище як засіб і чинник розвитку та продукт соціальної активності суб'єктів освітньо-виховного процесу [43]. Беручи до уваги таке розуміння середовища в контексті даного дослідження, ми повинні говорити про територіальну громаду міста, з *одного боку*, як про *середовище соціально-педагогічної підтримки*, що утворюється в результаті взаємодії соціальних інститутів територіальної громади міста, які надають спектр різноманітних послуг, орієнтованих на налагодження партнерства із сім'єю, утвердження сімейних цінностей та пріоритетність сімейного виховання, формування засад усвідомленого та відповідального батьківства, соціально-педагогічну підтримку сімей з дітьми та молоді, їхній соціальний захист тощо; а, з *іншого* – як про *середовище, що активізує членів громади, окремі сім'ї, дітей, молодь* (перетворюючи їх з об'єктів на суб'єкти власної життєдіяльності) *до взаємодії з державними і громадськими інститутами, що сприяють формуванню, розвитку (або відновленню) життєво важливих навичок* (стресостійкості, самопомоги, самостійного подолання життєвих проблем, конструктивної комунікації, розв'язання конфліктів як в середині сім'ї (між батьками і дітьми, подружжям, членами родини), так і з соціальним оточенням, тощо), *спрямованих на подолання всіх тих ризиків, що можуть спровокувати випадки відмови від дитини* – соціальне сирітство, дитячу бездоглядність і безпритульність.

При цьому ми розглядаємо і соціально-підтримуюче середовище, і процес активізації взаємодії суб'єктів і об'єктів громади міста, їхньої співпраці, формування і розвитку життєво важливих навичок об'єктів превенції соціального сирітства, у проекції ресурсної концепції, як можливий ресурс ефективного розв'язання досліджуваної проблеми. Саме тому ще одним новим компонентом системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства у територіальній громаді міста ми виділяємо **ресурсний компонент**, який включає використання і поєднання внутрішніх ресурсів, індивідуального потенціалу особистості, потенціалу сім'ї та зовнішніх ресурсів громади (інформаційного, освітнього, виховного, соціального, соціально-психологічного, соціально-правового, соціально-побутового, рекреаційного, інших потенціалів суб'єктів громади), як важливого і необхідного компоненту процесу превенції соціального сирітства. Коротко розглянемо з позицій ресурсного підходу ключові поняття й характеристики ресурсного компоненту, введеного нами в структуру системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства.

Розкриваючи сутнісні ознаки дефініції «ресурс», у словниково-довідниковій літературі знаходимо, що термін «ресурс» запозичено з французького *ressource* – засіб, спосіб, дані, пов'язаного зі старофранцузьким *ressourde* – підійматися, яке походить від лат. *resurgere* – знову підійматися; знову виникати, складається з префікса *re-* і дієслова *surgere* – скорочення слова *subsurgere* – підіймати; сходити; виникати, утвореного за допомогою префікса *sub-* під, біля від *regere* правити, направляти, кидати в ціль [44, с. 235]; *ресурси* – це засіб, можливість, якими можна скористатися в разі необхідності [45, с. 1216].

Відповідно до досліджень одного з теоретиків ресурсного підходу Джея Барні [46], який стояв біля витоків розвитку даного підходу, *ресурси* – це всі активи, можливості, організаційні процеси, інформація, знання та інше, які дозволяють... суб'єкту створювати та здійснювати ефективні стратегії... Ресурси розподіляють на: *матеріально-капітальні* (технології, заводи, обладнання, географічне розташування, доступ до сировини); *людські капітальні* (підготовка кадрів, досвід, судження, інтелект, взаємостосунки тощо); *організаційно-капітальні* (формальні системи та структури та неформальні стосунки між групами) [46, с. 87].

Сьогодні поняття «ресурси» найчастіше трактується із чотирьох позицій: *економічної* – це сукупність окремих елементів, що прямо чи опосередковано беруть участь у процесі виробництва або надання послуг; основні елементи економічного потенціалу, які є в розпорядженні суспільства на кожному етапі розвитку виробничих сил у межах історично визначеної системи виробничих відносин; *владної* – це фундаментальне джерело управління; атрибут, обставина або благо, володіння яким підвищує здатність впливу його володаря на інших індивідів або групу; це можливість, яка не обов'язково стає реальністю; усі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт відповідно до цілей суб'єкта; *соціальної* – це реальні та потенційні можливості, засоби і резерви, якими володіє певне суспільство і які воно використовує для забезпечення різних сфер соціального життя і діяльності; *об'єктної* – це елемент об'єкта управління, який може бути ефективно використаний суб'єктом для досягнення цілей; деяка сукупність можливостей адміністративно-територіального утворення, розпорядження якими віднесено до компетенції органів влади [47, с. 17]. Із точки зору проблеми даного дослідження найбільш важливими видами ресурсів у контексті соціально-педагогічної діяльності із превенції соціального сирітства для нас виступають владні, соціальні й об'єктні, що становлять ресурсний потенціал територіальної громади міста.

Маємо зазначити, що визначити будь-який елемент діяльності через термін «ресурс» – означає

виявити межі його корисності в досягненні цілі в умовах конкретної ситуації (існуючі технології та соціально-економічні відносини) з урахуванням ієрархії цінностей ресурсів і законів заміщення [48, с. 85]. Тобто, під ресурсом розуміють наявні елементи системи, на основі яких вона функціонує та розвивається і які, в умовах конкретної ситуації, доцільні для застосування як засоби досягнення цілей [47, с. 17]. Саме дане визначення терміну «ресурс» ми й візьмемо за основу у даному дослідженні.

Сукупність різних видів ресурсів утворює специфічний *ресурсний простір* функціонування і розвитку системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства, який охоплює суб'єкти й об'єкти превенції, засоби досягнення цілей превенції соціального сирітства й інструменти використання різних видів ресурсів територіальної громади міста. Доцільність використання будь-якого засобу досягнення цілі й інструментів використання різних видів ресурсів, на думку дослідників, має визначатися, виходячи з таких характеристик: просторове розміщення, часовий формат, комбінативність і, безумовно, конкурентоспроможність та доступність ресурсів [49, с. 198]. Ефективність діяльності територіальних громад у будь-якій сфері життєдіяльності значною мірою визначається тим, наскільки результативно вони використовують ресурси, які є в їх розпорядженні та складають їх *ресурсний потенціал*.

Аналізуючи наукові доробки теоретиків ресурсного підходу [47; 48; 49; 50], можна надати визначення *ресурсному потенціалу* територіальної громади як *поліструктурному, багаторівневому утворенню*, що характеризується різноманітними типами сполучення видів ресурсів, які сприяють досягненню стратегічних цілей. При цьому «можливості виконання ресурсом тієї чи іншої функції залежить не тільки від особливостей його внутрішньої будови, але й від просторово-часового перетинання всіх видів ресурсів у межах кожного типу комбінативності. ... При цьому важливо, що всі види ресурсів не є ізольованими й суперечливими. Вони накладаються один на одного і складно між собою взаємодіють» [50, с. 17].

У контексті даного дослідження, ми розглядаємо *ресурсний потенціал територіальної громади міста* як сукупність *зовнішніх і внутрішніх ресурсів*, що застосовуються суб'єктами та об'єктами превенції соціального сирітства задля ефективного досягнення цілей соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста.

Під *зовнішніми ресурсами* ми розуміємо комплекс засобів (у вигляді соціально-захисних, соціально-правових, соціально-економічних, соціально-побутових, освітніх, виховних, соціально-психологічних, рекреаційних, медичних тощо програм, проектів і технологій підтримки, допомоги

і захисту), які використовують суб'єкти територіальної громади міста щодо сприяння зміцненню становища сімей з дітьми та запобігання ризикам виникнення випадків соціального сирітства, подолання ними складних життєвих обставин і проблем в системі взаємостосунків «дитина – батьки», «сім'я – соціальне оточення», «дитина – соціум (громада)», а також сприяють особистісному розвитку окремої особистості (члена сім'ї) та її (його) діяльності.

Відповідно до предмету дослідження визначальними зовнішніми ресурсами, з точки зору самодостатності організації соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в територіальній громаді міста, для нас є *соціальні інфраструктурні*, що зумовлюють існування необхідної інфраструктури – мережі закладів соціально-підприємчого типу, яка сприяє формуванню і розвитку ефективних видів ресурсів – управлінських, інформаційних, комунікативних, технологічних, психологічних, соціальних тощо, й *людські ресурси*.

Розкриваючи *соціальні інфраструктурні ресурси*, зазначимо, що інфраструктура (від лат. *infra* – «нижче», «під» та лат. *structura* – «будівля», «розташування») – це сукупність споруд, будівель, систем і служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства. Розрізняють виробничу (дороги, канали, порти, склади, системи зв'язку тощо) і соціальну (школи, лікарні, бібліотеки, театри, стадіони та ін.) інфраструктуру [51]. Остання є якраз тим важливим просторовим чинником організації й функціонування процесу соціально-педагогічної превенції, що утворює інституційний простір територіальної громади міста та частина якого формує соціально-підтримуюче середовище громади міста – середовищний компонент модельованої системи.

Що ж до *людських ресурсів*, то вони відображають суб'єктний компонент змодельованої нами системи, і це є той кадровий потенціал фахівців закладів соціальної інфраструктури, які створюють необхідні умови для ефективного життя і розвитку сімей, дітей та молоді в територіальній громаді міста і недопущення виникнення ситуації ризику соціального сирітства. А також включає сім'ї з дітьми та молодь, які виступають в якості суб'єктів превенції, адже мають власний сімейний ресурс життєздатності сім'ї у кризовій, складній життєвій ситуації, а у випадку окремих членів і молоді – активний особистісний ресурс, і вже перейшли зі стану об'єкта соціально-педагогічної превенції соціального сирітства у стан суб'єкта.

Характеризуючи *внутрішні ресурси*, можемо зазначити, що вони складаються із двох груп ресурсів: це *ресурси особистості* і *ресурси сім'ї (сімейні ресурси)*. Ресурси першої групи зумовлюють унікальність особистості, вони є джерелом її розвитку, персоналізації, важливим чинником протистояння

соціальним ризикам. Сімейні ж ресурси (або ресурси сім'ї) – це фактично спроможність сім'ї долати складні життєві виклики, які можуть бути як зовнішніми (стихійні лиха, соціально-економічні і політичні колізії), так і внутрішніми, внутрішньо сімейними (сімейний алкоголізм, розлучення, вкрай тяжке матеріальне становище, фізична або душевна хвороба одного з членів сім'ї, тощо) [22; 52; 53; 54].

Сімейні ресурси формуються в ході спільного життя сім'ї і відрізняються від індивідуальних. У молодій сім'ї вони слабо сформовані, а в міру збільшення шлюбного стажу відбувається формування сімейних ресурсів, притаманних сім'ї як системі. *Сімейні ресурси* визначаються як цінні соціальні, економічні, психологічні, емоційні та фізичні якості, які члени сім'ї можуть використовувати у подоланні важкої життєвої ситуації. Більшість таких ресурсів міститься у сімейній системі [52, с. 159]. *Ресурси та захисні фактори сім'ї* – це, фактично, її сильні сторони, це все те, що допомагає сім'ї долати труднощі: сімейні цінності, родинні традиції взаємодопомоги, достатній рівень батьківської компетентності, матеріальні статки, наявність друзів, родичів, самоорганізованість, достатній освітній рівень, наявність роботи [22, с. 55].

Огляд вітчизняної і зарубіжної літератури дозволяє виділити певні *сімейні ресурси і чинники життєздатності сім'ї*, серед яких: згуртованість сім'ї, сімейна комунікація, сімейні цінності, сімейна ідентичність і сімейні ритуали, емоційний відгук, кордони та ієрархії, сімейна адаптивність і гнучкість, соціальна підтримка сім'ї, автономія, життєстійкість / витривалість сім'ї тощо.

У системі внутрішніх (індивідуальних) ресурсів особистості вчені виділяють такі підсистеми: біогенетичні (пов'язані зі спадковістю); фізіологічні (стан здоров'я, особливості будови організму, фізична витривалість, вік, стать та ін.); індивідуально-психологічні (рівень інтелектуального розвитку – інтелектуальні ресурси, особливості емоційно-вольові сфери та ін.); соціокультурні (рівень сформованості навичок соціалізації, певний соціальний досвід особистості, тощо) [55; 56; 57; 58]. Ці підсистеми мають складну структуру і забезпечують, у цілому, процес життєдіяльності і входження людини у соціум, тому їх важливість не викликає сумніву і у процесі попередження ризиків соціального сирітства.

Отже, внутрішні ресурси першої групи характеризують індивідуальний потенціал особистості, а внутрішні ресурси другої групи – потенціал сім'ї як соціальної системи щодо успішного розв'язання можливих випадків ризику по соціальному сирітству.

Висновки. Представлена у статті розробка структурно-функціональної моделі системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста дозволяє чітко уявити системно-комплексну організацію даного превентивно-профілактичного

процесу, а комплексне поєднання і взаємодія всіх визначених компонентів системи, на нашу думку, є передумовою ефективності соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства у міській територіальній громаді. Наступним кроком наукового пошуку стане експериментальна апробація системи соціально-педагогічної роботи із превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста шляхом утворення організаційно-дослідних структур для її реалізації та впровадження у практику соціально-педагогічної роботи, що допоможе нам відшукати ефективний алгоритм, дієвий механізм досягнення мети превенції соціального сирітства – створення соціально-підтримуючого середовища сімей, дітей, молоді в територіальній громаді міста та локалізація соціально-педагогічними засобами можливих причин виникнення явища соціального сирітства, недопущення дитячої бездоглядності і безпритульності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Яковлев Е.В., Яковлева Н.О. Педагогическая концепция: методологические аспекты построения. Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. 239 с.
2. Искандрова Р.Р. Проектирование и реализация организационно-педагогической системы ресоциализации беспризорных детей : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Казань, 2011. 284 с.
3. Докучаева В.В. Теоретико-методологические основы проектирования инновационных педагогических систем : автореф. дис. ...д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Луганськ, 2007. 44 с.
4. Загвязинский В.И. Проектирование региональных воспитательных систем. *Педагогика*. 1999. № 5. С. 8-13.
5. Терещенко Т.В. Теория организации. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. 335 с.
6. Уёмов А.И. Логические основы метода моделирования. Москва : Мысль, 1971. 311 с.
7. ISO/IEC/IEEE 24765:2017(en) Systems and software engineering – Vocabulary Guide for Developing System Requirements Specifications. URL : <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso-iec-ieee:24765:ed-2:v1:en> (дата звернення: 3.12.2017)
8. Коголовский М.Р. и др. Глоссарий по информационному обществу / Под общ. ред. Ю.Е. Хохлова. Москва : Институт развития информационного общества, 2009. 160 с.
9. Загвязинский В., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования. Москва : Академия, 2005. 208 с.
10. Стрелков Ю.К. Деятельность – процесс или структура? *Ананьевские чтения – 2009: Современная психология: методология, парадигмы, теория*. / Под ред. Л.А. Цветковой, В.М. Аллахвердова. Мат-лы научн. конф. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2009. Т. 2. С. 99–102.
11. Баженов В.Г. Институциональное взаимодействие в профилактике детской безнадзорности: монография / под науч. ред. М.А. Мазниченко. Сочи : РИО СГУТиКД, 2009. 352 с.

12. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва : Эдиториал, 1997. 444 с.
13. Панченко В.М. Теория систем. Методологические основы. Москва : МИРЭА, 1999. 96 с.
14. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання / В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори); І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с.
15. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л.Ф. Ильичёв и др. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
16. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Монографія. Київ : Наук. світ, 2006. 363 с.
17. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997. № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 4.07.2017).
18. Патронат. *Словарь иностранных слов* / Под ред. В.В. Пчелкиной. 16-е изд. Москва : Русский язык, 1988. С. 377.
19. Осипова И.И. Система предотвращения социального сиротства : автореф. дис. ... доктора социолог. наук : 22.00.04 – соц. стр-ра, соц. ин-ты и процессы. Н.-Новгород, 2009. 38 с.
20. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». Документ 2558-III, чинний, поточна редакція від 20.01.2018, підстава 2249-VIII URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата звернення: 4.02.2018)
21. Мардахаев Л.В. Социально-педагогическое сопровождение и поддержка человека в жизненной ситуации. URL: <https://docplayer.ru/55733868-Socialno-pedagogicheskoe-soprovozhdenie-i-podderzhka-rastushchego-cheloveka-v-zhiznennoy-situacii.html> (дата звернення: 4.07.2017)
22. Кияница З.П., Петрочко Ж.В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. I. Сучасні орієнтири та ключові технології. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.
23. Патронат над дитиною. Сімейний кодекс України. Ст. 252-256. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/stru> (дата звернення: 4.07.2017)
24. Осипова И.И. Феномен вторичного сиротства в современной России. *Вестник Вятского государственного университета*. 2008. № 4. С. 138-143. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-вторичного-sirotstva-vsovremennoy-rossii> (дата звернення: 4.07.2017)
25. Лопатченко І. Типологія соціального сирітства в контексті психолого-педагогічних пріоритетів його профілактики. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика», (Харків, 22 жовтня 2014р.). 2014. Вип. 40-41 (44-45). С. 279-288.
26. Осипова И.И. Система предотвращения социального сиротства [Текст] : автореф. дис. ... д-ра социолог. наук. Нижний Новгород, 2009. 64 с.
27. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика: курс лекций: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. 5-е изд., стер. Москва : Изд-во «Академия», 2006. 440 с.
28. Капська А.Й., Безпалько О.В., Вайнола Р.Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи: модульний курс дистанційного навчання. Київ : ДЦССМ, 2002. 164 с.
29. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика : учебник. Москва : Гардарики, 2003. 269 с.
30. Методи і технології соціально-педагогічної роботи / авт.-укл.: С.П. Архипова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. Черкаси, 2009. 456 с.
31. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов / под ред. В.А. Сластенина. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Издательский центр «Академия», 2000. 200 с.
32. Социальная педагогика: курс лекций / под общей ред. М.А. Галагузовой. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 416 с.
33. Социальная педагогика : учебное пособие / под общ. ред. проф. А.В. Иванова. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2010. 424 с.
34. Шевців З.М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 248 с. URL: https://pidruchniki.com/1516111742974/pedagogika/osnovi_sotsialno-pedagogichnoyi_diyalnosti (дата звернення: 4.07.2017)
35. Технології активізації громади. Метод. посібн. / авт.-упоряд.: О.В. Безпалько, Т.П. Авельцева, Н.І. Мацевко; / за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ : Наук. світ, 2006, 95 с.
36. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. ; за заг. ред.: І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.
37. Краснова Н.П., Харченко Л.П., Пігіда В.М., Юрків Я.І. Соціально-педагогічна та соціальна робота з різними категоріями клієнтів : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 408 с.
38. Концепція превентивного виховання дітей і молоді в системі освіти України / розроб. В.М. Оржеховська, С.В. Кириленко. Київ, 1998. URL : http://fz-09.at.ua/Vuhovna/proekt_konsepsiyi_preventivnogo_vuxovanni. doc (дата звернення: 19.12.2012)
39. Хейдметс М. Субъекты, среда и границы между ними. Психология и архитектура: тез. конф. Лохусалу (ЭССР), 25-27 января 1983. Таллин, 1983. Т. 1. С. 61-63.
40. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. Пер. с англ. / общ. ред. А.Л. Логвиненко. Москва : Прогресс, 1988. 464 с.
41. Среда. Разработка терминологического аппарата дизайна / под ред. Г.Л. Демосфенова. Москва : ВНИИТЭ, 1982. С. 109–110.
42. Буева Л.П. Социальная среда и сознание личности. Москва : Изд-во Москов. ун-та, 1968. 267 с.
43. Мануйлов Ю.С. Средовой поход в воспитании. 2-е изд. перераб. Мсква; Н-Новгород : Изд-во Вологодской академии государственной службы, 2002. 157 с.
44. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1983. Т. 5: Р – Т / Уклад.: Р.В. Болдирев та ін. 2006. 704 с.

45. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
46. Барни Д.Б. Может ли ресурсная концепция принести пользу исследованиям в области стратегического управления? *Российский журнал менеджмента*. 2009. Т. 7. № 2. С. 71-92.
47. Орлатий М.К., Романюк С.А., Дегтярьова І.О. та ін. Ресурсний потенціал регіону : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2014. 724 с.
48. Савчук Д.М. Характеристика ресурсного потенціалу громади та оцінка ефективності його використання. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 1. С. 83-94.
49. Бабаєв В.М., Новікова М.М. Сучасні підходи до зберігання та нарощення ресурсного потенціалу територіальної громади. *Публічне управління: теорія та практика. Збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління*. Харків, 2013. № 4 (16). С. 197-201. URL : <https://eprints.kname.edu.ua/42990/> (дата звернення: 4.07.2017)
50. Безверхнюк Т.М. Просторово-часова характеристика ресурсів регіонального управління. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. праць. Вип. 2 (34). Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. С. 10-17.
51. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Москва : Мир и Образование, Оникс, 2011. 736 с.
52. Нестерова А. Семейные ресурсы как условие жизнеспособности семьи в кризисных ситуациях. *Развитие личности*. 2016. № 1. С. 156-173.
53. Williams J.W. Divorce and dissolution in the military family. In H.I. McCubbin, B.B. Dahl, E.J. Hunter (eds.), *Families in the military system*, 1987. P. 209-236.
54. Sawin M.M. The family cluster model of family enrichment. In N. Stinnett, B. Chesser, J. De Frain (eds.), *Building family strengths: Blueprints for action*, 1979. P. 163-172.
55. Цецорина Т.А. Организация образовательного процесса в школе на основе ресурсного подхода : дис. ... канд. пед. наук. Белгород, 2002. 172 с.
56. Платонов К.Н. Структура и развитие личности / Отв. ред. А.Д. Глоточник. Москва : Ин-т психологи, 1986. 254 с.
57. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1988. 301 с.
58. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 288 с.